

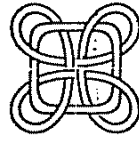
Beşinci Sene

On sekizinci sayı

DARÜLFÜNUN
İLÂHIYAT FAKÜLTESİ
MECMUASI

Tarihî, içtimaî, dinî, felsefî

Mart — 1931

İSTANBUL
Hamit Matbaası
1931

Üst tarafı bundan evvelki sayıdadır.

V

Cevherlerin ve arazların cinsleri

Lisancılarda cins, nevi ve sınıf aralarında fark yoktur. Feylosoflar bunların aralarını ayırarak herbirini birer suretle ayrı ayrı tarif etmişlerdir ki bunlar cevherleri ihtiva ederler. Ve arazları dahi zihnî ve vücudî olmak üzere ikiye ve vücudîyi dahi kârr ve gayrikârr olmak üzere yine ikiye taksim etmişlerdir. Zamana ve mekâna nisbet ve muzaflara izafet gibi mekuleler zihnî ; keyf ve fail ve infial gibi makuleler vücudî olup bunların da kârr ve gayrikârrleri vardır. (Aristo) nun mekulâtını hulâsa eden bu taksim ve tasnif ondaki bir çok vahi sözlere mahal bırakmayacağı için mekulâtta daha müfittir.

Bu (İlâhiyat) ilmi külliyyatı mevzu ittihaz edeceğinden mekulâtı hulâsa eden bu faslı âtiye tavtiye olmak üzere zikrettim.

VI

Hüccüt ve mevcut ve bunların vâcib ve mümkinine ayrılımları

İnsan havassından biri vasıtasıyla bir şeyi idrak ile bu şeyi bildiği ve bu şeyi idrakini dahi bildiği zaman bu şeyin mevcut olduğuna hükmeder. Ve insanın bu hükmü o şeyin idrak olunmuş olması demek değildir; belki kendi idrakinden evvel ve sonra o şeyin idrak olunmak kabiliyetinde olduğu gibi kendisinden başka her hangi bir müdrikin idrakinden evvel ve sonra dahi idrak

olunmak kâbiliyetinde bulunmuş olmasıdır. Çünkü : mevcut olan şey zâtı itibarile bir müdrikin idraki ânında mevcut olduğu gibi idrakinden evvel ve sonra dahi idrak olunmak kabiliyetindedir ki işte ; bu kabiliyete vücut namı verilmiş ve bu vücut şeye mevcut isminin verilmesine sebep olmuştur. Ve eşyadan bazıları ; idrak sahiplerinden bazılarının idrakile bazı idrak sahiplerinin onları idrakden aciz olmaları o eşyanın mevcut olmalarına bir ziyan vermez. Demek ki : mevcutlardan bazı idrak olunamayan veya bazı idrak sahipleri tarafından idrak olunamayanları bulunmak mümkündür. Çünkü : idrak ; vücudun şartı değil ; belki vücut ; idrakin şartıdır.

Binaenaleyh ; bir kimsenin ; bir mevcudun vücudunu itiraf etmesi onu idrak etmiş olduğunu ifade eylesidir. Yoksa mevcudun had ve tarifi (idrak olunmuş olan şey veya idrak olunmaya salih olan şey) demek değildir. Belki vücut ve mevcut kelimelerinin manaları idrak ve marifetimizin evvelî esaslarını teşkil eder. Vücuttan daha ziyade bildiğimiz bir şey olmadığından vücut veya mevcudun bir had ve tarifi olamaz. Ve mevcutlar ya âyanda veya ezhanda bulunurlar ve âyandaki mevcutlar idrak ile malûm olur ve idrak sahiplerinden bazılarının bunları diğer idrak sahiplerinden bazılarına gösterebilmeleri mümkün olduğundan bunların ikisi aynı şeyi idrakde iştirak edebildikleri gibi bu idrak olunan şeyde idraklerin teaddüdüyle teaddüt etmez. Bu da güneş gibi dir ki bunu aynile herkes görebilir ve idraklerin teaddüdüyle bu güneş teaddüt emez.

Ezhandaki mevcutlar ise herkes tarafından görülmediği gibi bunu idrak edenlerin iştirakleri aynı şeyde olmayıp müdrıkların teaddüdüyle teaddüt eder. Meselâ : bir insan zihninde bir suret tehayyül ile bunu zihniyle idrak ettikten sonra bu zihnî sureti diğer kimseye tarif edecek olursa bu diğer kimsenin bunda iştiraki aynı suret üzerinde olmayup ayrı ayrı suretlerde vuku bulur.

Gerçi zihindeki mevcutlar — zihnin ayandaki mevcutlardan olmasıyla bundaki mevcutların dahi bu vasıta ile—âyanda mevcut iselerde zihnî mevcutlar ile âyandaki mevcutların yukarıki izah

olunan farklar vasıtasıyla yekdiğerlerinden tefrikleri mümkündür.

Âyandaki mevcutlar ise ya bizâtihi ve anzâtihi mevcut olurlar. Veyahut bunların mevcudiyetleri kendilerinin gayrisından olup lâlizâtihi vacib olurlarki bunların vücutları daya mümkün veya münteni olur.

Bizâtihi vücutları münteni olanların kendilerinin gayrisıyla mevcut olmaları müstehildir. Bunların vücutlarının bulunmaları iki nakizin içtimainı mucip olur. Bizâtihi münteni olanın mevcut olması zatının irtifaile olacaktır ki zatının irtifaı demek de o şeyin ademi demektir. Netice de vücudu ademile sahih olacak olan bir şey kabul edilmiştir ki bir şeyin hem ademi ve hem vücudu içtima etmiş olur.

Bigayrihi mevcutlardan vücutları münteni olmadığı gibi vacib dahi olmiyanlara mümkün denilir. Vücudu mümkün olan mevcutlara vücut ifaza eden gayra gelince : bunun da mümkün olması takdirinde mümkün vücut ifaza ile mümkünün vücudunu vacib eden gayr gibi buna da bir gayr lâzımdır ki onun da vücudu o gayrdan müahhardır ve bizzat ba'diyetle muttasıftır. Mevcutlardan yekdiğerlerine tekaddüm eden silsiledeki her ahirin vücudu kendisine tekaddüm edenden müteehhirdir ve müteehirin vücudu mütekaddime delâlet eder ve mütekaddimin vücudu müteehhin husulünden evvel hasıldır. Zira ikinci birinciden sonra ba'diyeti zemaniye ile olmasa da zatî bad'iyet ile bulunabilir. Demek ki mümkünvücut olan eşyanın hepsi külliyetle, hâriçte hiç bir şey kalmamak üzere gayrdan sonra bulunurlar ve gayr ; mümkünvücut olamaz. Çünkü : gayr ; mümkün olan eşyanın fevkindedir. Bu mümkün olmayan gayr ; münteni de değildir. Çünkü : münteni ; yukarıda söylendiği gibi vücudu münteni olan idi. Kendisi bulunmayan bir şey nasıl başkasını var edebilir? Demek ki gayr ; vacibvücuttur. Eğer mümkünin diğerk mümkün- den zuhur ederek gayrı mütenahi bir silsile teşkil edebileceğini söyleyecek bir kimse çıkarsa bu lâtenahinin hariçte tehakkuk etmeyeceğini ve bunun sırf vehmî olduğunu söyleriz. Çünkü : vücutta evveller ahirlere tekaddüm eder. Birden başlayarak ikiye

gider. Bunda ise vücudun aksine olarak idrak ve vicdan itibarile ahırlar evvellere takdim olunmuş ve ikiden başlayarak bire doğru gidilmiştir.

Bu vehim bırakılacak olursa vücuttaki vahid bizatihi vacibülvücuttur ve mümkünin vücudu vacibülvücuda delildir. Ve mümkünülvücudun vücudu kendi vücuduna delâletten ziyade vacibülvücudun vücuduna delâlet eder. Ve zaman î hudus ile hâdis olan şeyler dahi kendilerinden çok kadimin vücuduna şehadet ve delâlet ederler.

VII

Âlemin hudusuna kail olanlarla kîdemine kail olanlar ve bunların delilleri

Âlemin hudusuna kailolanlar dediler ki : bir illetin malûlü olan mahlûkun mahlûk olarak tasavvuru için o mahlûku vücuduna ademin tekaddüm etmiş olması lâzımdır. Ve mahlûk ve mühdesi tasavvur eden kimse vücuda tekaddüm eden ademi mühdesin vücuduna tekaddüm etmiş bulur. Ve zamanî bidayet ademden sonra başlar. Ve mütekaddim olan ademin zamanî bidayeti yoktur ; onun bidayeti değil ; nihayeti vardır ki o da vücudun bidayeti zamanıdır. Yani bu ademin nihayeti ; âlemin bidayeti vaktidir. Ve âlemin bidayeti sabık ve mütekaddim olan ademin nihayetidir. Ve Hâlik ; âlemi yaratmazdan evvel evveli olmayan ve nihayeti âlemin icat olunmasının bidayeti olan bir müddette yaratılmışsınız mevcuttu. Ve âlemin vücuduna adem tekadüm ettiği için mahlûktur ; muhdestir.

Âlemin kîdemine kail olanlar ise şöyle söylediler : âlemin Hâlik ezeldenberi mevcut ve acizden müberra kâdir ve buhulden münezzeh cevad idi. Kendisine ; karşısında mümaneata muktedir bir zıt olmadığı gibi mebdeiyette ve yaratmakta bir müşariki

yok idi. Allah ezeldenberi kadir, âlim ve cevad idise mahlûk olan âlem de kendisile beraber daima mevcut idi. [1]

Cenabı hakkın ; acızden müberra bir kâdir ve buhlü imsakden münezzeah bir cevad olmasıyla beraber âlemin vücuduna takaddüm eden bir müdette mucid ve Hâlik olması ; yaratmaktan âtil ve muattal bulunması ne kabul edilir ve ne de tasavvur olunur. Gayrı mütenahi bir müddette yaratıcı olmadığı halde bilâhare âleme yaratmış olması nasıl kabul edilebilir ? !...

Bunlar ; âlemin hudusuna kail olanların delili olan şu : [Mahlûk muhdestir. Muhdes ise kendisine sebkat eden ademden sonra muhdes olur.] sözu kabul ediyorlarsa da buradaki ademi teakkul ve tasavvura kabiliyeti olan bir adem mânasına alıyorlar ve buna binaen diyorlar ki: buradaki adem teakkul ve tasavvur olan bir ademdir. Yani bu mevzudaki ademi tasavvur sadelinde bulunan kimse bilirki Cenabıhak ezelde âlemi icat etmişse de alemde zâtı itibarile adem ve imkânı vücut mütesavver ve müteakkaldır. Kendi kendisini var edemez. Vücudunun vücudu mucidi itibariledir. Güneşin ziyası güneşin malûlü ve aynı zamanda ziyaya güneşin vücudu ; zamanî bir ademle tekaddüm etmediği halde ziyâ vücutta güneşe tâbi olduğu gibi âlem dahi mütesavver ve makul olan-zemanî değil - bir ademle mesbuktur. Ve âlem ; her ne kadar zâtına nazaran tasavvur edildiği vakit kendi kendisini var edememesi itibarile bir ademle mesbuk olduğuna hükmedilmek icap ederse de bu adem zamanî değildir. Sırf teakkulî ve tesavvurî bir ademdir. Binaenaleyh ; güneş ziyasız iken bilâhare ziyâ ; vücutta güneşe tabi olmuş olmadığı gibi âlem dahi bilâhare vücutta güneşe tâbi olmuş değildir. Bunlar hâdisin vücuduna ademin tekaddüm etmesi lâzımolduğunu söy-

(1) Âlemin kıdemine kail olanların bu delilleri [(Bukles) in şüphesi] namile meşhurdur. Diyorlar ki : Cûd ; kemal sıfatlarındandır. Bu sıfatın ademi bir noksan iras eder. Âlem kadim olursa Rabbî tealâ ezelde cevad olmuş olur. Fakat âlem kadim olmayup hâdis olacak olursa âlem ezelde kendisinden sudur etmemiş olmakla Rabbî tealâ ezelde cevad olmamış olur ki buda muhâdir.

leyenlere karşı biraz daha ilerileyerek şöyle bir münazaraya girişirler :

— Bu adem müddeti ; zamanı takdire medar olan gün veya ay veya sene ile mukadder ve mahdut olan muayyen bir müddetmidir ? yoksa mukadder olmayan her hangi bir müddetmidir ? !...

— Şüphesiz ki bunlar hâdisin hudusu için kendisine tekaddüm eden her hangi bir müddeti kâfi gârürler ki o müddette adem hâdise tekaddüm eder ve hâdisin vücudu bu ademe tâbi olur.

— Bu muayyen olmayan her hangi bir adem için akıl bir sene kadar bir müddetle iktifa edebilir mi ? !

— Evet.

— Senenin yerinde bir ay kadar bir müddet tesavvuru da kâfi gelir mi ? !

— Evet.

— Bu sualimizi derece derece kısacak olursak bu müddeti bir güne, bir saate, bir deşikaya ve bir saniyeye ilh indirirebiliriz.

Demek ki zaman hudusta müessir değil imiş. Çünkü : vücuda tekaddüm eden zamanın uzun ve kısasının, çoğu ve azının yekdiğerine nazaran hiç bir farkı yoktur. Halbuki müessir olan şeyin çoğıyla azı arasında tesirde fark olmamak kabil değildir. Ve hudus için mefruz olan zamanın bir miktarı kalkmakla hudus manasından bir şey eksilmiş olmadığından mefruz zamanın hepsinin kalkmasıyla da hudustan bir şey eksilmiş olmayacağına hükmedebiliriz.

«Âlemin kîdemi kabul olunduğı takdirde Sâni' ve Hâlika ihtiyaç kalmaması lâzımgelir » deye irat edilmiş olan şekkin izalesi için bir çok sözler söylenmişse de bunların en mühimi bizim (Vacib ve mümkünin vücutları) faslında irat eylemiş olduğumuz veçhile âlemin vücudunun mümkün olması zamanî ba'diyetle olmasada zatî badiyetle bizatihi vacibülvücuttan sonra bulunmasını icap etdirir ki bu da kîdemile beraber âlemin hâlik ve sani'den müstagni olmaması için kâfidir. Mahlûkiyet ve malûliyetin tesbiti için zaman talebinde ısrar edenler tasavvurlarındaki zâafların-

dan dolayı mahlûkiyeti zamanî tekaddümsüz tasavvur ve teak- kul edemeyenlerdir. (1)

Kıdemciler hudusculara diyorlar ki :

Alemin zamanî bir bidayeti ; yani ilk yaratılmış olduğu bir gün ve vakit bulunduğunu söylüyorsunuz. Bu gün ve zamandan evvel başka bir zaman ve bu gün ve bu zamandaki halktan evvel başka bir halk vaki olmak ihtimalini redile bu vaktin halk ve vücut vakitlerinin evveli olduğunu kabul edecek olursanız ara- mızda manen ihtilâf kalmamış olur. Çünkü : bu vakit halk ve vücut vakitlerinin evveli olmakla kendisine kendisinden başka bir gün ve vakit tekaddüm etmeyeceğinden hudus zamanî değil ; malûlî olmuş olur.

Bilâkis bu gün ve vakte halk ve vücut vakitlerinden diğer bir gün ve vaktin tekaddümünün cavazı ihtimalini reddetmeye- rek kabul edecek olursanız deriz ki :

Kâdir ve cevad olan Hâlikın halkı bu gün ve vakte tahsis eylemesi ; bu günden evvel ve sonra olan günlerin birinde halka kâdirolmaması hasebile olduğu takdirde Hâlikın kudretine acz isnat edilmiş olmakla beraber imkân dairesi tahdit edilerek akla karşı mükâbere edilmiş olur.

Tarafınızdan Hâlikın bu günden ve bu müddetten evvel ve

(1) Yukarıda geçtiği veçhile âlemin hudusuna kail olanlarla kıdemini kabul edenler arasındaki itirazlardan biri de şu idi : Hâlik gayri mütenahi bir müddette yaratıcı olmadığı halde bilâhere yaratıcı olmuş olsa ; âlemin vücuduna tekaddüm eden zamanda kendisinin muattal ve işsiz kalmış olması lâzımgelir.

Âlemin kıdemine kail olanların mukabil tarafa etmiş oldukları bu itiraza karşı bunlar şu suretle bir cevap vermişlerdir :

Zaman ; âlemin yaratılmasıyla beraber yaratılmıştır. Çünkü : zaman hareketlerin miktarlarından ibarettir. Ve hareketler ve hareketlerin miktarları ise müteharrikler ile beraber muhdestirler. Binaenaleyh âlemin yaratılmasın- dan evvel Sâni'in muattal kalacağı bir zaman ve müddet mevcut değildir.

Âlemin kıdemine kail olanlar ise bunun kendi davalarının aynı olduğunu ifade ettiler. Dediler ki: Hâlikın ; âlemi halletmesile mahlûk olan âlem ara- sından zaman kaldırılarak Hâlikın vücudu âlemin vücuduna zaman ile te- kadî'in etmiş değildir denilecek olursa bizim fikrimiz ifade ve teyit edilmiş olur. Çünkü : biz ; Hâlikın ; âlemin vücuduna tekaddümünün zamanî olma- dığını söylüyoruz. Binaenaleyh biz de aynı neticeyi ; Sâni'in muattal kalacağı bir zaman ve vakit mevcut olmadığını zikredebiliriz.

sonra halka kadir olduğu kabul olunduğu takdirde dahi şöyle söyleriz :

Hâlikın ; âlemi halka başlamazdan evvel bir takım müteharrik cisimler yaratması ve bu müteharrik cisimlerin hareketlerinin sonları âlemin yaratılmış olduğu gün ve vakitte nihayet bulması mümkün olabilir ki bu takdire göre âlemden evvel kendisinde hareketlerin ve sükûnların bulunmak imkân ve ihtimali olan bir zaman bulunmuş olur. Ve hareketlerin miktarlarından ibaret olan zaman ; âlemin yaratılmasıyla değil ; âlemin yaratılmasına tekaddüm etmiş bulunur. Şu halde zamanın âlem ile beraber mahlûk olduğu hakkındaki sözünüz mecruh olmuş olur.

Âlemin hudusuna kail olanlar iki fırkadan müteşekkildirler. Birinci fırka bunların fikir ve nazara kâdir olanlarıdır ki bunların sözlerini yukarıda hulâsatan söyledik. İkinci fırka ise fikir ve nazara kudretleri olmamakla birinci fırkayı taklid edenlerdir. Bu mukallitler içinde dahi sırf taklidi iltizamla bu meselede [hâdisin hâdis olması için kendisinin vücuduna bir zamanın tekaddümü lâzımdır ki o zamanda o hâdis mevcut olmayup sonra mevcut olmuş ola] gibi evvelî ve basit bir esasa hasrı mütalea edenler olduğu gibi itikadını nazarla teyit etmek ve mukabilinde bulunanları reddeylemek arzusu ile hareket edenler dahi vardır. Hak ve hakikat talebinde bulunanların hiç bir kimseyi taklit etmeyerek nazar ve bürhan tarikını takip etmeleri lâzımdır. Kendilerini bu zümreden addeden hudusçulardan bazıları âlemin hudusu hakkında bir takım huccetler irat ederler ki bunların en mütedavil ve en meşhurlarının bile nazarı tetkika arz olununca zaif oldukları görülür.

Bunların en eski [1] ve en mütedavil olan huccetlerinin birisudur :

[Cisimler ; muhdes olan hareket ve sükûndan hali değildirler.

[1] Eşâire kelâmının en büyük ve en eski mümessili olan (قاضى ابوبكر باقلاوى) vefatı 403 H.) (تمهيد الدلائل وتلخيص الاوائل) 2201, Ayasofya kütüphanesi) inde aynı delilleri irat eder.

(Gazâlî) dahi (احياء) sınıfın [كتاب قواعد العقائد] dinde bu delillere istinat etmektedir.

Ve muhdesten hali olmayan şeyler de muhdestirler.] Bunlar ; bu kıyasla umumiyetle cisimlerin muhdes olduklarını isbat etmek istemişlerdir. Fakat; intikat edilince bu kıyasın bozukluğu meydana çıkar. Zira : [cisimler; muhdes olan hareket ve sükûndan hali değildirler] suğrası; [muhdesten hâli olmayan şeylerde muhdestirler] kübrasındaki haddi evsat olan (muhdes) de kübrâ ile hakikî bir surette iştirak ve tetabuk etmemektedir. Aynı zamanda kübradaki haddi ; evsat olan muhdes) dahi matlup olan muhdes değildir. Bundan dolayı bu kıyas matlubu intaç etmekten uzaktır. Çünkü : suğrâ olan (cisimler muhdes olan hareket ve sükûndan ilh) cümlesi maksut olan manayı tayin etmiyor. Cisimlerin hâli olmadıkları hareket ; muayyen bir hareket olduğu takdirde muhdes olduğu kabul edilirse de bu hareketin mutlak bir hareket olması takdirinde muhdes olduğu teslim ve kabul edilmez. Bundan dolayı eğer suğrâdaki hareket mutlak manasıyla alındığı halde suğrânın sıdkı iddia edilirse kübradaki muhdesin zamanî veya ibdaî-illet ile malûl arasındaki nisbete müsavi surette muhdisine merbut olan muhdeslerdir ki bunların mucidi kendilerine zamanla sepkat etmemiştir. — olmak ihtimalleri olduğundan aralarında ahenk kalmamış olur. Yani suğradaki muhdesin mutlak olmasına karşı kübradaki muhdesin zamanî olmak ihtimali olduğu gibi suğrâda muhdesin muayyen olmasına mukabil de kübradaki muhdesin ibdaî olması mümkündür.

Bundan başka her hangi bir tam ve kâmil illetten malûlün teahburü caiz olmamakla malûlden hali kalmayan ve malûlden bir ân infikâk edemeyen bu her hangi bir illetin malûl olması kabule şayan olmadığı gibi muhdesten hâli olmayan bir şeyin muhdes olması lâzımgeleceği de teslim ve kabule şayan görülemez.

Kıdemciler hudusçulara şöyle bir süal dahi açmaktadırlar :

Bidayeti itibarile mütenahi olmayan bir müddette alem mevcut değil iken bilâhere hâdis olmuş ise bu hudusun bir sebeple vukubulmuş olacağı şüphesizdir ki bu sebep ; bidayeti itibarile mütenahip olmayan bu müddette alemin hudusundan önce mevcut olan (evvel) değildir. Çünkü : bu (evvel) âlemin icadından

akdem ve icadı zamanında aynı halde bulunmuş olsaydı kendisinin teceddüt eden bir hâli bulunmayacak ve kendisinden âlemin vücudu vacip olmayacaktı.

Eğer aynı halde bulunmamış ve kendisinden âlemin vücudu vacip olmak için kendisinde teceddüt eden bir hal bulunmuşsa bu teceddüt nedir ve kimden ve nereden gelmiştir ?...

Bu süale huduscuların cevabı şudur :

Hâlik ; bu bidayeti itibarile mütenahi olmayan müddet zarfında âlemi yaratmayı irade etmeyerek bilâhere yaratmak irade etmiş olmasıyla âlem var olmuştur. Çünkü : hâlik irade ve hikmet ve kudrete maliktir. İşlediği işler bilimsizlikle tab'an yapılmış işler kabilinden değildir. Binaenaleyh kendisinden zuhur eden işler bir zaruret neticesi değildir. İhtiyar ve iradesi vardır.

Kıdemciler hudusculara karşı dediler ki :

Hâlikın ; bidayeti itibarile mütenahi olmayan bir müddette yaradıcı olmadığı halde bilâhere yaratmış olması kendisinde iradenin teceddüt eylemiş olmasıyla ki bu teceddüdün nereden ve kimden geldiği sorulur. Teceddüt ânile teceddüt ânından evvelki âna nazaran hâlikta bir başkalık olmadığı ve olmayacağı için ve aynı zamanda bir muktazinin iktizası ve bir mucibin icabı ve bir isteyicinin istemesi olmadığı halde kendisinde iradenin niçin ve nasıl teceddüt etmiş olduğu süali sevk edilir.

[Huduscular ; Hâlikta iradenin bilâhere hâdis olduğunu kabul edemedikleri için kıdemciler kendilerinin karşılıklarına bu itiraz ve bu süal ile çıkmışlardır. Huduscular; zatile kaim olamayan ve her halde kıyamı için kendisinden başka mevcut bir mevzua ihtiyacı olan irade arazının hudusunu kabul ile teceddüt ettiğini itiraf etmiş olsalardı bu teceddüt eden irade arazını yegâne mevcut olan Hâlik ile kaim olacağını ve netice itibarile Hâlik ; kendisinin hâdis iradesinin mahalli olmakla - mahalli havadis - olması lazımgelirdi ki yukarıda görüldüğü veçhile - yani ; hâdisten hâli olmayan şeyler dahi hâdistirler - bu da huduscular tarafından kabul edilmemektedir.]

Huduscular bu itiraza maruz kalmamak için Hâlikta kadim bir irade bu lunduğunu kabul ile bununla âlemin halk ve icat

ânında yaradılmasını Hâlikın kidemde irade etmiş olduğunu söyleler.

Tamamile bir âdamın yarın yapacağı bir işe bu günden niyet ve azimet etmesi gibi ki niyet gününün ertesi gününde bu adam o işi dünkü niyetile yapmış olur.

Kıdemciler ; hudusçuların bu kadim irade tasavvurlarını da şu suretle ifna ettiler :

İnsanın ; meselâ : yarın veya gelecek yıl yapacağı bir işe bu günden veya bu yıldan niyet ve azimet etmesi ; mahlûkat ve mevcudatın yekdiğerlerine nazaran teceddüt ve tebeddül etmelerile ve zaman ve müddet mefhumunu tayin eden ; eşya arasındaki tekaddüm ve teahhurden dolayı eşyanın yekdiğerlerinden ayrılmış ve temeyyüz etmiş olmalarıyla kaimdir. Dün, bugün, yarın ve bıldır ve bu yıl ve gelecek yıl demek için eşyanın mevcut olmaları ve bunların yekdiğerlerinden tekaddüm ve teahhurleri ve yekdiğerlerinden ayrılmış bulumaları lâzımdır. Ve meselâ : dünün bu günden ayrılması için mahlûkatın vücudiyle beraber güneşin batması ve doğması icap ederki bu iki günde müddet teceddüt etsin ve dünle bugün biribirlerinden ayrılınsınlar.

Hâlikta hadim bir irade tasavvuru ve ademden sonra âlemi icat ve halketmiş olması aklen tesavvuru kabil olmayan maddelerdendir. Çünkü : adem ile âlemi halk ve icada başlamak arasını fasıl ve tayin için hiç bir hat yoktur. Bidayeti itibarile mütenahi olmayan ve nihayeti âlemin yaradılmasına bidayet teşkil eden ve âleme tekaddüm eyleyen müddetin bir kısmını diğerkisimından tefrik ve temyiz edecek bir haddü fasl mevcut olmadığından aklımızın böyle bir faslı mümeyyizle ayıramadığı bir müddette kablî ademle halk ve icat bidayeti arasını tefrik etmesi kabil değildir.

Ve aynı zamanda böyle yekdiğerinden tefrik edilemeyen ve muhtelif vakitlere ayrılarak kendisinde ihtilâf mutasavver olmayan bir müddetin imtidadındaki kadim iradeyi murad olan vakitten tefrik ve temyiz eden ne olabilir ?... Ve yine aynı zamanda âlemin hudusu ânı hulûl ettiği vakit fiili icap eden bir azimet veya başka bir irade gibi evvelce olmayan bir şey lâzımdır. Ve

faiilin fiil icra ettiği anda ; ani fiilile ani fiiline tekaddüm eden ânda tegayyür etmeksizin bir halde bulunması mümkün değildir. Mamafî biz şunu da itiraf edelim ki : bu ve bunun gibi uzun ve mânaları ince olan sözler sâmi'lere yorgunluk ve zihinlere durgunluk verir. Bundan dolayı düşünerek ret cevabı vermek veya kabul eylemek cihetlerinden hiç birine gitmeyerek mevzudan vaz geçerler ve susarlar ki sâmi'lerin bu susmaları mevzua ait irat olunan delil ve bürhanı kabul ve tasdiklerinden değil ; zihinlerinde hasıl olan yorgunluk ve durgunluktan dolayıdır.

Bu gibi uzun sözlerle munazarayı uzatmak ; ekseriya hakikat izharı için değil ; hasmı ifham etmek içindir. Bu bapta sözün kıtası şudur ki : ister irade ile olsun ; ister iradesiz bulunsun mucip sebeplerin sebebiyetleri tam olunca müsebbeplerin bu sebeplerden teahhur etmeleri mümkün değildir.

Sebebiyetin tam olması demek ; kendisinde bir teceddüde ihtiyaç bulunmamak demektir. Halbuki failin fail değilken bilâhere fiile geçmiş olması ; âlemi icat etmesi ; âlemin tekevvünü ânında kendisinde bir teceddüdün vükuu ve kendisine ; kendisinden âlemi icat ve icabı itman ettirecek bir şeyin inzımamı iktiza eder ki bu da bu şeyin kendisine inzımamından evvel failin tam olmadığını ifade eder.

Faile inzımamla failin failliğini itman eden ve kendisinden fiilin sudurunu icap eyleyen şeyin ; irade sahibinin iradesi veya tabiî şeylerin tabiî kuvvetleri olmakla failden fiilin sudurunu meneden mani'lerin kalkması olmak arasında bir fark yoktur.

Tam olan sebebin bilâhere failiyete geçmesini icap eden şeyin cehilden sonra ilim ve acızden sonra kudret ve zâfdan sonra kuvvet ve lâiradeden sonra irade ve azimet olması ihtimalleri dahi yoktur.

İrade sahibinin her hangi bir hususta iradesini izhar etmesi dahi dâi ve muktaziye muvafakat etmesi veya mani'lerin kalkması sebeble vükubulur.

Bu sayılan sebeplerin hiç biri mevcut olmayacak olursa malûlün illetinden ve müsebbebin sebebinden ve mucedin mucidin-

den zamanî bir teahhure uğramamasından başka bir ihtimal yoktur ve bundan başka bir tesavvur kabul edilmez.

Hâlikin ezelde âlim, vahid, kadim, kâdir ve hakîm bulunduğu ve var etmiş olduğu mahlûklardan başka vücutta kendisile bir müşarîk bulunmadığı itiraf olununca kendisindeki icadı itmam edecek bir mütemmim ve icada bir bais ve icat hususunda bir sail bir mutadarri, bir şefi, bir muin ve bir muktazi olamayacağı gibi icattan evvel icadı meneden bir manî dahi bulunamaz. Ve aynı zamanda icadı velev bir gün olsun meneden bir mani, bulunmuş olsaydı bu manî' ebediyyen meneder ve bu mene karşı ancak kendisine bir yardımcının yardımının inzımmamile galebe ederdi ki bu da Hâlikın vahdaniyetine münafi olarak tesniyeyi ve tesniye dahi teslisi ve teslis dahi terbiî iktiza ederdi.

Hudus ve kıdem meselesini tahkik etmek ; zamanı tahlile mütevakıf olduğundan zaman hakkındaki (Tabiiyat) kısmında söylemiş olduğumuz sözleri kısmen atide tekrar edelim.

VIII

(İlâhiyat) a taalluku itibarile zaman

Eşyaya tealluk eden marifetlerimiz aynı derecede değildir. Bu marifetlerden ilk marifetimiz basit ve nakıstır. İkinci ve üçüncü derecelerdeki marifetlerimiz mürekkep ve tamdır. Ve ilk marifetimizin noksanı şahsî marifetten ; bunu itman eden nevî ve cinsî marifetlere çıkamamaktan neşet eder. İkinci ve üçüncü derecedeki mürekkep ve tam olan marifetlerimizi de şahsî marifete inzımmam eden nevî ve cinsî marifetler itmam eder.

Marifeti marifet dahi bu mürekkep ve tam olan marifetlerdendir ki bunlardan mahsüse istinat eden ilk ve nakıs marifetlerimizden yine mahsüse istinad eden ikinci marifetimizle ikmal ettiklerimiz olduğu gibi mahsüse istinat eden marifetlerimizden makule istinad ile ikinci marifetimiz vasıtasile ikmal ve itmam ettiklerimiz dahi vardır. Meselâ : gözümüz ile sathı muhtelif ren-

kleri havi küçük küçük noktalardan mürekkep olan bir cisim görür ve siyah ve beyaz renklerin imtizacından hasıl olan toz renkindeki bir cisimi iptida bir renkli gördüğümüz gibi bu cisimde iptida bir renkli zannederiz. Toz rengindeki bir cismin üzerinde dikkatimizi sarfettiğimiz zaman bunun siyah ve beyaz renklerden mürekkep olduğunu gördüğümüz gibi muhtelif renkli noktalardan mürekkep olan cismin üzerinde dahi dikkat edince muhtelif renkler bulunduğunu görürüz ki bu misalde ilk marifet mahsüse istinat ettiği gibi bunu itmam eden ikinci marifet dahi mahsüse istinat etmektedir.

Güneşi gözümüz ile ufak gördüğümüz halde aklımızla bunun pek büyük olduğunu bilmekliğimiz dahi mahsüse istinat eden ilk marifetimizi makule istinat eden ikinci marifetimizle itmam etmekliğimize misal teşkl eder.

Bazan da nakıs olan ilk marifetimiz makule istinat ettiği gibi bunu itman eden ikinci marifetimiz dahil makule istinat eder ki buna misal de zaman hakkındaki marifetimizdir.

Zaman ; evvelî bir idrah ile hissen değil ; aklımız ile zihnen bilinir. Evvelî bir idrah ve marifetle bila istisna ve bila ihtilaf teemmüle ihtiyaç his etmeksizim herkes zamanı zihnen bilir. Bu marifeti itman ve ikmal için aklen zaman hakkındaki marifeti marifete geçmek istenilince akıllı insanlar arasında büyük bir ihtilaf baş göstermiş olduğu görülür. Bu hususta hepsi aklî nazar ve teemmüle istinat ettirilen atideki vecihlerle on kadar söz vardır.

- 1 --- Manası olmıyan bir isimdir.
- 2 --- Bir cevherdir.
- 3 --- Bir arazdır.
- 4 --- Ne cevherdir ve ne arazdır.
- 5 --- Hareketten ibaret olan mahsüs bir mananın ismidir.
- 6 --- Mahsüs desğildir ; belki hareketin miktarından ibaret olan makul bir manadır.
- 7 --- Mecuttur.
- 8 --- Mevcut değildir.
- 9 --- Kârr olan (cüzüleri toplu bulunan) bir vücudu vardır.

10 --- Kâr olmıyan bir vücade vardır.

Şimdi bir söyliyelim : zaman tesmiye ettiğimiz şeyi düşünecek olursak bunun hareketle anlaşılabilir zihnî bir itibar olduğuna hükmederiz. İlk marifetimiz bize ; zamanın hareket ve zihniyle takdir olunabileceğini gösterir. Meselâ : gün dediğimiz müddet; güneşin iki doğumu arasındaki hareketle zihnen mukadder olan zamandır [1] ve bir günlük mesafe demek güneşin hareketle bir günde katettiği mesafe ve iki günlük mesafe demek de güneş hareketle iki günde kat ettiği mesafe demektir. Demek ki : hareketin mesafesi zaman ile bilindiği gibi zamanda hareketin mesafesile bilinmektedir. Şukadar varki hareketin ; zamana olan taallukundan başka: mebde, munteha, mahrek [2], muharrik ve mutaharrikile de alakası vardır. Ve zaman bu saydığımız şeylerden hiç biri değildir.

Meselâ: üç muhtelif cihete ; üç muhtelif kimse tarafından; üç muhtelif suratte üç mütesavi küre aynı anda tahrik edilecek olurlarsa ve seri surette hareket eden küre iki devre ve batı surette hareket eden küre bir devre yaptıktan sonra aynı anda durdukları halde mutavassit süratte bulunan küre bir devre yaptıktan sonra seri ile batının aynı andaki tavakkuflarından evvel tavakkuf edecek olursa seri hareket eden küre ile batı hareket eden küre mebde ve muntehada iştirak etmiş ve seri hareket eden kürenin mesafeyi iki defa katetmesine mukabil batı hareket eden küre mesafeyi bir defa katetmiş olmaları ile aralarında yalnız mesafe ihtilafı hasıl olmuş olurki bu ; seri surette hareket eden küre ile batı surette hareket eden küre arasındaki mesafe farkı ; seri hareket eden küre ile aynı zamanda mutevassit surette hareket eden

(Bitmedi) 1 / 6 / 931

Istanbul darülfünunu ilâhiyat fakültesi
kelâm tarihi müderrisi

M. Şerafeddin

(1) Müellifin bu ifadesi misal olmak üzere kabul olunur.

(2) Buradaki mahrek her nevi hareketin mahalli demektir. Meselâ : mesafe bir mahrek olduğu gibi beyazlanmak, siyahlanmak, neşvunema bulmak ve bilâkis pörsümekte bir harekette olacağından bu muhtelif hareketlerin mahalleri dahi mahrek addolunur.